

Thomas Lundén / MLH
Svenska institutet
Stockholm

STOCKHOLMS UTVECKLING SOM STADSMILJÖ

En grupp mellaneuropeiska stadsplanerare besöker Stockholm. Det är disigt, grått, fult. Vi går upp på Utkiksbacken i Gröndal. En kvinna från Paris böjer sig ned och låter handen följa gnejsens ådringar i berghällen. Aldrig har hon varit i en stad där berggrunden sticker upp mellan husen.

Den nordiska storstaden - det är Oslo, Stockholm och Helsingfors. Danskarna får förlåta, men Köpenhamn är en kontinentaleuropeisk storstad. Tre städer vid vatten på berg. Stockholm får bli mitt exempel.

Städer är bebyggelseagglomerationer med en inre funktionell differentiering. Så lyder urbanisternas definition. Men det som gör staden intressant och viktig är den täta samlevnaden av påtagliga och osynliga natur- och kulturföreteelser som dras till varandra, stöter bort varandra eller bara konkurrerar om det tätt packade luft-mark- och idérummet.

Naturen är en anomali i staden. Men naturen är kulturens absoluta ram. Endast genom att bättre lära sig naturens regler har människan lyckats utnyttja naturen till sin fördel - åtminstone i ett snävt och kort perspektiv. Varje historiskt ingrepp i stadens "orörda" natur är därför ett utslag av dåtidens konstellation av politik och teknik - det vill säga kunskapen uttryckt i åtgärder och redskap. Staden Stockholm är självt ett exempel: Åsen och vattenvägen bildade en korsväg - men inte förrän landhöjningen fick åsen att ur vattnet blotta en tröskel mellan

Mälarens sjö och Östersjöns innanhav fanns det behov av en handelspunkt just där. Politik och teknik: behovet av en stad förstärktes av Hansans växande makt och dess nya båtar, de långseglande och djupgående koggarna, var gods nu måste lastas om på landtungan mellan sjö och hav.

Naturen anger även samhällets spelramar. Staden växte - men växtvärken drabbade olika. *Sjöar, kärr och vattendrag* utgjorde hinder för byggandet - men de var även smittohärdar som påverkade områdenas sociale rykte. Utfyllnader och landvinningar blev ett sätt på 16- och 1700-talet att foga in naturen i samhällets rätlinjiga konception. Senare, när järnvägen skulle dras in i stan, blev vattenytorna ingenjörernas räddning undan dyra och socialt svårhanterliga rivningar, i alla de nordiska storstäderna.

Bergen var mer definitiva. I ett samhälle där varje stigning på mer än 6% förhindrade tillförsel med häst och vagn eller (senare) med spår-vagn kom topografin att bli en socialt determinerande faktor. Underklassen fick klättra upp på Kungsklippan och på Söders höjder, medan det platta tillgängliga Östermalm blev överklassens förort. Först med den nya tekniken - hissar, bilar - och det sena 1800-talets schweizerromantik vänder smaken och höjderna lyfts ur sina sociala dalar och blir utsiktsberg, kyrkplatser och eftertraktade bostadsorter för den nya övre medelklassen. Trots dynamiten är naturen varken utplanad eller utplånad - den har bara bytt några förtecken i stadens budget.

Natur är inte bara topografi. I de två andra huvudstäderna markerar Westend lovartsiden mot pålands- eller fjällvinden på rätt sida om innerstadens fabriksskorstenar. Stockholm har inget West End - här är det Östermalm och Saltsjön, som attraherar överklassen. I Stockholm löstes fabriksröken upp av Östersjöns, Skärgårdens vattenvidder - redan utspädd av kungens slott och skogar vid Djurgården, Karlberg, Haga och Ulriksdal. I Norden är den horisontnära solen en riktningsgivare och stadsbyggnadsfaktor. Redan 1890-talets Strandväg är otänkbar på skuggsidan, och funktionalismens bostadshus på Norra Mälarstrand öppnar sig mot strålarna i kontrast mot den skuggade fabriks-sidan på Söder.

Naturen är också en symbol för renhet och demokrati - ofta förfäktad av dem som har bostäder och kringsservice ordnade. Debatten om Stockholms och Helsingfors grönområden och om Nordmarka i Oslo är i grunden en diskussion om demokrati kontra ekologi.

Tekniken är mänskligt kunnande omsatt i fysiska arrangemang - en förlängning och förfining av de redskap som naturen höll tillhanda. Stadens teknik - det är kanalernas slussar, marknadens besman, börsens datorer, trottoarens kantsten, höghusens hissar och höghusen själva. Tekniken är tänkt att betjäna sin användare -men den påverkar också användaren och hans omgivning. Hansans långseglande koggar minskade behovet av mellanstationen Visby och skapade behovet av Stockholm.

Järnvägen skar skarpa snitt genom staden, tvingade fram landvinning, tunnelbyggen och centrumförflyttning från Gamla Stan till Norrmalm. Med den nya tekniken kunde fattig och rik lämna den dyra och trånga staden för billigare eller rymligare boningar - de rika längs elektrifierade privatbanor, de fattiga intill den bullriga och rökiga godstrafiken. Staden växte som en fleruddig stjärna med de nyaste orterna längst ut efter järnvägens möjlighetslinje.

Bilen och bussen fyllde efterhand ut rummet mellan järnvägens fingrar. Bilen kan genom sin flexibilitet utnyttja alla tomma vägar med resultat att alla blir fyllda. Broarna fyllde ut naturens luckor i förhållande till landtransporterna.

Teknik fordrar beslut -ofta politiska- och representerar värden - *ekonomi*. Stadens ursprungliga uppgift är ekonomisk - att samordna och fördela värden - jordens, skogens och havens produkter. Staden är en marknad - ofta en osynlig sådan. Visserligen finns det prislappar på affärernas varor och taxametrar på bilar och busser, men husen skyltar inte med sina fastighetsvärden, byråcheferna inte med sin lönegrad. Värdena finns och de bildar ett rörligt ekonomiskt landskap med en topp i city och mindre kullar, åsar och dalar i områden av olika attraktivitet. Tro inte att Stockholm, Helsingfors, Oslo eller för den skull St Petersburg/Leningrad inte skulle fungera så här bara för att

de under vissa perioder kallas socialistiska. Värdena försvinner inte för att de omfördelas politiskt. Stockholm äger stora delar av marken i centrum men det förändrar inte kravet på att affärsdistriktet måste vara lönsamt i åtminstone någon mening.

Stadens andra uppgift är *politisk*. Auktoritativa beslut av yrkespolitiker, företagsledare, gängbossar, föreningsstämmor och familjetyranner delar in stadslandskapet i territorier, mosaikbitar, domäner, med skarpa gränser i sidled och höjdled. Den kommunala gränsen är ofta lätt att spåra - enklast i stadens tullstaket. Men varje promenad i staden för oss över riken vars styresmän är okända för oss tills vi överträder de lagar som gäller, det må vara trädgårdstomter, skyddsområden eller parkeringsfickor.

I Stockholm råder ofta samstämmighet mellan politisk makt och ägarmakt. Genom stora markköp i nordväst - Bromma, Spånga och i sydväst Brännkyrka blev staden först markägare utanför sin egen gräns. Grannsocknarna inkorporerades sedan inom stadens politiska domän.

Den kanske största strukturfaktorn i Stockholm är äganderätten till marken. Den politiska indelningen har lämnat ett antal mindre, men rika kommuner i öster, skyddade mot Innerstockholm av Kungens, kronans, *statens* ägor - Djurgården, och de kungliga slotten, Haga, Karlberg och Ulriksdal. Det som en gång var kungens ladugård blev mark för kungens jakt, sedan terräng för kronans krigslekar, sist grund för statens administration, forskning och vård.

Alla tre städerna fyllde ut sina territorier, utvidgade dem men tvingades efterhand in i samarbete med allt mäktigare grannkommuner. Men kontakterna är inte bara politiska.

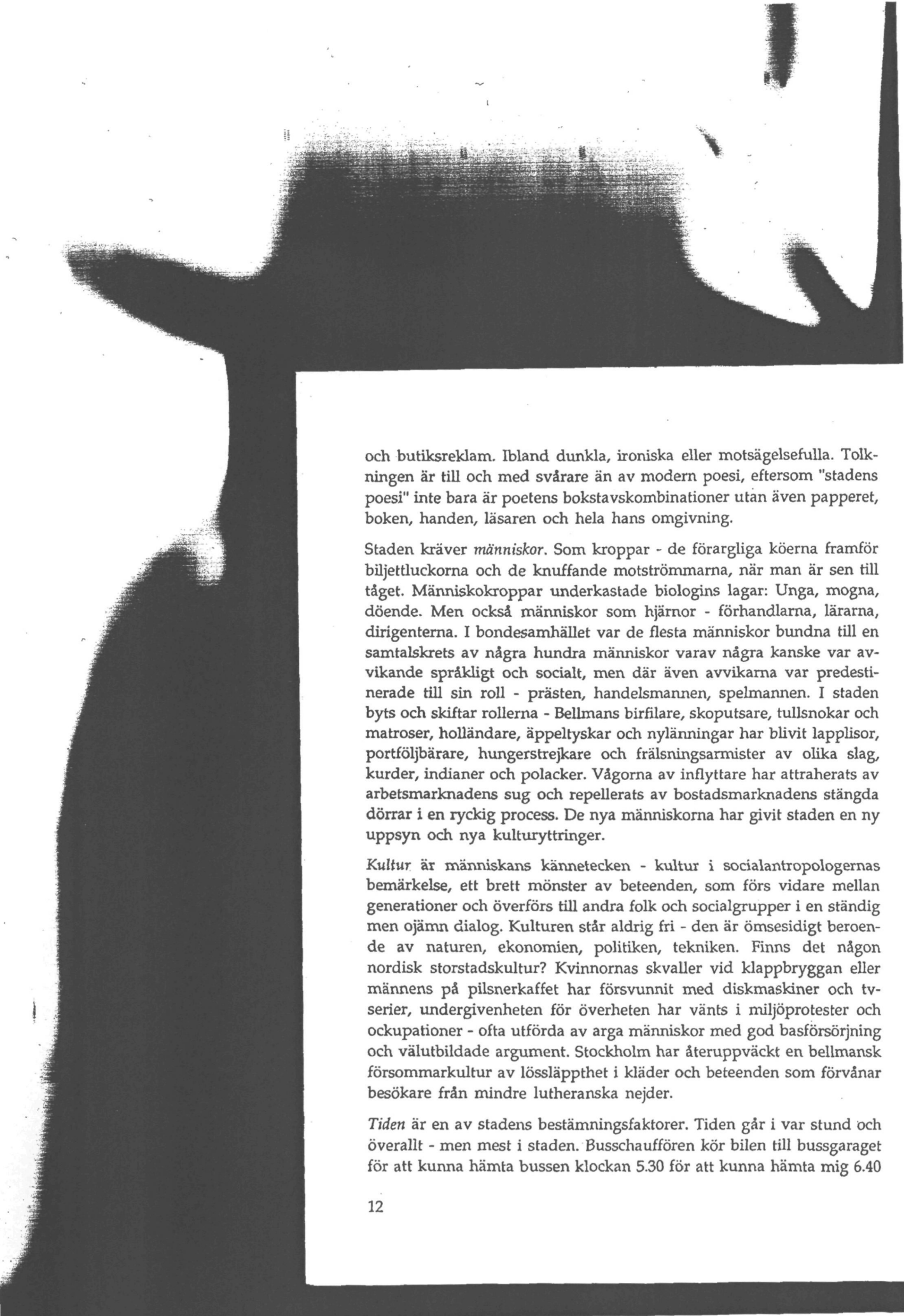
Den politiska strukturen för en ständig kamp med den ekonomiska. I Helsingfors, skapad som en befästning och en huvudstad, fick den politiska planeringen länge råda. Först den sena industrialismen sprängde tsarismens krav på avskildhet för Statens symboliska makt. I Stockholm ville det sena 1800-talets politiker, valda på penningmakt, skapa lag, ordning och hygien. Huvudstaden tillät inte baracker och industrislum.

Utanför stadgränsen rådde landsbygdens vida lagar men industrialismens negativaste verklighet. Närhet till staden men frihet från dess regler - Stockholm omgavs av en idag nästan otänkbar blandning av rök, kemikalier, infektioner, baracker och löss - den förortszon som författaren Erik Asklund kallat Fattigkrans. Främmande för oss - men kampen mellan ekonomi och politik går vidare, till exempel i spelet om arbetstillfällen och skattebetalare mellan kommunerna.

Stadens bekymmer över att inte kunna styra utvecklingen ledde till de stora markköpen. Men hur skulle marken användas? I det tidiga 1900-talets lantliga och historicerande nationalism var det Egna Hemmet ett naturligt motdrag till arbetarbaracker och hyreshus. Genom tomträttsinstitutet - att äga hus men hyra marken - tänktes småhus göras tillgängliga för arbetarklass och lägre medelklass. Verkligheten försköt den undre gränsen uppåt. Genom småhusprojekt på 20-talet skärptes reglerna och ökades möjligheterna för "riktiga" men idoga arbetare att genom eget arbete och lån få ett eget hus, bostadspolitikens T-ford, en reform som faktiskt lyckades. Småhusen fyllde ut stora ytor och ställde till problem för transportplanerna. Efter en hård debatt beslöt staden att istället bygga flerfamiljshus intill spårvägslinjer och tunnelbanor. 40-talets småhus i sovstäder utan jobb och centra blev 50-talets punkthus i ABC-förorter - arbete, bostad, centrum, och 60-talets skivhus i ambitiösa jättecentra, kritiserade för överdimensionering eller för att de inte blev färdiga i tid.

Det svenska miljonprogrammet -1 miljon bostäder på tio år- resulterade i bra bostäder, trista områden och till slut tomma lägenheter och en flykt av medelklass till privatägda villor i de självständiga förorterna. Inflation och skatteregler gjorde privatboendet fördelaktigt. Stadens bostadspolitik måste ändras. Åter till innerstaden! Gamla industri- tomter, varvsområden, allt som kunde rivas bort blev nu attraktivt. Den privata sektorn vädrade morgonluft - olika projekt lanserades under vackra och fantasieggande namn. Men allting fördunklades av den stora solen i söder - evenemangshallen Globen, en symbol för en ny anda av initiativ och företagsamhet.

Staden ger *budskap*. Ibland lättydda och rättframma som trafikskyltar

och butiksreklam. Ibland dunkla, ironiska eller motsägelsefulla. Tolkningen är till och med svårare än av modern poesi, eftersom "stadens poesi" inte bara är poetens bokstavskombinationer utan även papperet, boken, handen, läsaren och hela hans omgivning.

Staden kräver *människor*. Som kroppar - de förargliga köerna framför biljettluckorna och de knuffande motströmmarna, när man är sen till tåget. Människokroppar underkastade biologins lagar: Unga, mogna, döende. Men också människor som hjärnor - förhandlarna, lärarna, dirigenter. I bondesamhället var de flesta människor bundna till en samtalskrets av några hundra människor varav några kanske var avvikande språkligt och socialt, men där även avvikarna var predestinerade till sin roll - prästen, handelsmannen, spelmannen. I staden byts och skiftar rollerna - Bellmans birfilare, skoputsare, tullsnokar och matroser, holländare, äppeltyskar och nylänningar har blivit lapplisor, portföljbärare, hungerstrejkare och frälsningsarmister av olika slag, kurder, indianer och polacker. Vågorna av inflyttare har attraherats av arbetsmarknadens sug och repellerats av bostadsmarknadens stängda dörrar i en ryckig process. De nya människorna har givit staden en ny uppsyn och nya kulturyttringer.

Kultur är människans kännetecken - kultur i socialantropologernas bemärkelse, ett brett mönster av beteenden, som förs vidare mellan generationer och överförs till andra folk och socialgrupper i en ständig men ojämn dialog. Kulturen står aldrig fri - den är ömsesidigt beroende av naturen, ekonomin, politiken, tekniken. Finns det någon nordisk storstadskultur? Kvinnornas skvaller vid klappbryggan eller männens på pilsnerkaffet har försvunnit med diskmaskiner och tv-serier, undergivenheten för överheten har vänts i miljöprotester och ockupationer - ofta utförda av arga människor med god basförsörjning och välutbildade argument. Stockholm har återuppväckt en bellmansk försommarkultur av lössläppthet i kläder och beteenden som förvånar besökare från mindre lutheranska nejder.

Tiden är en av stadens bestämningsfaktorer. Tiden går i var stund och överallt - men mest i staden. Busschauffören kör bilen till bussgaraget för att kunna hämta bussen klockan 5.30 för att kunna hämta mig 6.40

så att jag hinna med tåget 7.02 så att min 8-minuters promenad från stationen för mig till Sverigehuset senast kl 7.45. Men dessförinnan skall vägarna snöplogas, tidningen utdelas, radion skvala och landet försvaras. Rutinerna är varpen i den väv som tiden bygger, och som begränsar oss. Tiden representerer också en viss konfiguration av samhällskrafter - de som tillsammans i backspegeln skymtar som en tidsanda. Som fossil ligger i staden symboler för medeltidens borgarvälde, stormaktstidens adelsmakt, industrialismens kapital, och folkhemsidéologins präktighet. Men fossilen får nya funktioner i ett mönster som påverkas av geografin.

Rummet är den andra stora bestämningsfaktorn. Staden är som ett mångdimensionellt pussel, där de olika markanvändningsanspråken skall passas in i varandra. Det är inte bara bitarnas gränser utan även motiven som skall smälta in i totalbilden.

"Barnet ritat sin karta som om den store Gerardus Mercator aldrig har levat", säger Werner Aspenström. Men även vi vuxna påverkas av symboler och information som inte alltid är rationell. Vår bild av staden. Bilden ljuger förstås - men det är bilden av staden som sätter spår i konsten, litteraturen, i journalisternas artiklar och som direkt eller indirekt blir underlag för politikernas beslut. Om bilden är riktig - eller kanske en bucklig vrånbild - är kanske inte viktigt. Den är också en del av staden.